

VALORIFICAREA UNIVERSULUI FOLCLORIC ROMÂNESC ÎN TRADUCERE

GABRIELA RADU

Cuvinte-cheie: *traducere, mit, lexic*

Cultura tradițională orală, de tip *ethnikos*, urmează culturii arhaice, de tip *anthropos*, o cultură a “mitemelor, simbolurilor arhaice, arhetipurilor culturale și a “universaliiilor” spiritului omenesc”. (Boldureanu, 2003, II: 111). Între cultura de tip *anthropos* și cea de tip *ethnikos* există un raport descensiv, gândirea folclorică nu doar păstrează, - într-o formă aparent banală, - dar și fructifică elemente și conținuturi aparținând gândirii arhaice, gândire care constituie temelia fenomenelor și practicilor magico-religioase.

În plan lexicografic (mai ales pentru “redarea” spiritului epopeii în desemnarea cadrului natural) termenii sunt esențialmente dintre aceia ce relevă universul legendei folclorice tradiționale, iar în planul mai larg – vizând contextualizarea etnoculturală – raportarea se face (prin actul creativ al traducerii) la toate cele trei ipostaze ale mitologiei românești: mitologia “exprimată” prin creativitatea poetică în limba literară și în literatura cultă; mitologia “reconstituită” prin mari proiecte etnoculturale (după metode analoge reconstituirii în cazul pieselor arheologice); în epifenomenalizarea ca “mitologie vie” – deși “difuză” și inevitabil fragmentară), ca mitologie folclorică în cultura tradițională românească.

Întemeiată pe metoda de traducere a “împământării”, orientată către limba de receptare, în opoziție cu metoda “documentară”, orientată către textul sursă, traducerea Tohăneanu folosește în mare parte forme (lexicale sau gramaticale) arhaice și regionale. Alegerea acestui tip de lexic este una deliberată, conștientă, asumată de către

autor, demers posibil datorită calităților limbii române ca limbă de receptare. Tocmai din acest motiv, cel al însușirilor particulare ale limbii române care i-au permis traducătorului să compenseze, la nivel fonetic, al structurii gramaticale și, cu precădere, la nivel lexical, pierderile inerente în actul de traducere, versiunea tradusă constituie “o biruință a traducătorului asupra originalului”.

Atmosfera originală a epopeii antice este reinstaurată prin folosirea unui lexic românesc specific. În urma comparării versiunilor, cea originală, “*praecipuumque toro ... accipit Aeneas*” (c.VIII, v. 177-8) și cea tradusă în română, “Iar pe Enea într-un jâlț de paltin” (c. VIII, v. 310), ne oprim asupra determinării atributive “de paltin”. În textul vergilian, *torus* (“pat”, “divan”, “sofa”) are ca determinare atributivă, adjectivul cu trei terminații *praecipuus* – “deosebit”, “special”, “superior”, epitet care conferea “unicitate” piesei de mobilier oferite eroului troian, Enea și, prin urmare, un statut social special. Traducătorul obține identitatea de efect, nu prin simplul transfer semantic, ci apelând la un element lexical românesc înzestrat cu virtuți mito-simbolice, evocatoare – paltinul. Copac investit cu atribute cosmice¹ – axa și centrul lumii, cu atributul “arborelui de judecată”, lăcaș al zeului sau arbore funerar, paltinul este în mentalitatea tradițională românească, un arbore consacrat, așa încât acesta sau componentele lui (lemnul, crengile etc.) dobândesc o funcție sacră. De aceea epitetul “de paltin” nu este întâmplător folosit în tălmăcirea românească, ci îndeobște potrivit cu statutul eroului vergilian, *pius Aeneas*.

Cuvântul dialectal “lăicer”², regăsit în scurtul crâmpiei tâlcuit în românește, “Pe paturi cu-nflorate lăicere” (v. 379) constituie un derivat de la forma nominală, “la(v)ită” contruit cu sufixul “-ar” și desemnează un obiect ornamental, un covor, cu care se acoperă lavița din casele țărănești. În textul original latin “*pictis...toris*” (c. IV, v.

¹ Cf. Andrei Oișteanu, *Dendromitologie românească. Paltinul - Repere istorico-filologice în Ordine și haos. Mit și magie în cultura tradițională românească*, Polirom, 2004.

² Lăier, lăicere, s.n. (Reg.) Covor țărănesc de lână care se așterne pe jos sau cu care se împodobesc la țară lavițele și pereții. [Pr.: lă-i-. – Var.: lăvicér s.n.] – La(v)ită + suf. -ar. Sursa: DEX '98.

206-7), elementului dialectal menționat îi corespunde substantivul latinesc *torus*, însemnând (și) “așternut”. Sensul adjectivului de origine verbală *pictus* (în text la plural) este de “ornat”, “colorat”, dar autorul traducerii preferă să “adapteze” termenul atributiv (de la “colorat” la “înflorat”), și, în acest fel, să confere “lăicercelor” o notă specifică “viziunii” folclorice românești.

Din scurtul fragment decupat din cartea a VI-a, “fuso crateres olivo” (c.VI, v. 225), se detașează lexemul *olivus* ce desemnează unul dintre elementele de libație vărsate deasupra monumentelor funerare, acele *munera* (“funeralii”) pe care anticii le aduceau ca prinos pentru a onora morții. Pentru a reda în românește înțelesul termenului nominal menționat, traducătorul apelează încă o dată la registrul lexical popular cu notă arhaică, capabil să recompună atmosfera solemnă și familiară în același timp, specifică actelor ritualice de acest tip. “-ulcioare / Și oleul vărsat cu-mbelșugare”. (c. VI, v. 409)

Heu, terra ignota canibus date praeda Latinis / alitibusque iaces! nec te, tua funere mater / produxi pressive oculos aut volnera lavi, / veste tegens. Fragmentul căruia îi aparțin versurile notate mai sus redă lamentația maicii lui Eurial care nu poate jeli “după datină” și nici nu poate îngropa trupul fiului ucis și lăsat pradă câinilor; textul pare a fi o “partitură” a unui cântec de jale românesc, așa încât termenul dialectal *pânzătură*³ împreună cu verbul arhaic aparținând ariei semantice funerare *a astruca* își află firescul loc în traducerea românească: “Nici nu ți-l astruca în pânzătura” (c. IX, v. 833). Elementul nominal regional *pânzătură* realizează transferul noțional al cuvântului latin *vestis* (“veșmânt”), constatat în sintagma vergiliană *veste tegens*, (c. IX, v. 488) în care se deslușește imitarea unui hapax homeric⁴; expresia poate fi substituită perifrastic prin

³ Pânzătură, pânzături, s.f. (Înv. și reg.) Pânză (I 1) sau bucată de pânză. ♦ (Reg.) Broboadă, basma; năframă. ♦ (Înv. și reg.) Față de masă. – Pânză + suf. -tură. Sursa: DEX '98.

⁴ δύσμορον· ὄν που τῆλε φίλον καὶ πατρίδος αἴψα
ἦέ που ἐν πόντῳ φάγον ἰχθύες, ἧ ἐπὶ χέρσου
θηρσι καὶ οἰωνοῖσιν ἔλωρ γένετ' οὐδέ ἐ μήτηρ

obvolvens et cooperiens vestimentis sepulcralibus (înfășurat și acoperit cu haine de îngropăciune).

Folosit în special în zona Transilvaniei, elementul lexical *răvar*⁵ este prezent într-un singur loc în varianta românească a *Eneidei* vergiliene: "...Răvare / Cu lapte cald în spume prinosirăm" (c. III, v. 98). Termenul regional, aparținând sferei semantice a oieritului, redă în românește forma nominală latinească *cymbium* (un diminutiv al termenului de origine grecească, *cymba* care înseamnă "barcă"), desemnând "un vas în formă de navă mică adâncită"; cuvântul apare în versul vergilian, "inferimus tepido spumantia cymbia lacte" (c. III, v. 66). Pe lângă transferul semantic și morfosintactic, traducătorul aduce un spor de expresivitate la nivelul topicii, scoțând în relief anumite elemente ale mesajului, în acest caz, *răvare* și *prinosirăm*, ambii termeni aflați în poziția finală a versului sub un puternic accent afectiv și "rupți" unul de celălalt printr-un întreg lanț de determinări. Trebuie remarcată, de asemenea, adecvarea folosirii verbului de proveniență slavă *a prinosi* ("a aduce jertfă") care restituie în întregime semnificația verbului latin *inferimus* "a turna peste mormânt" (în cazul de față, mormântul lui Polydor) elementele de libație folosite într-un act ritual, în cazul de față, laptele; și *prinosirăm* și *inferimus* sunt termeni verbali sacrificiali.

În versurile tâlcuite în românește "Sfărmurile spadei / Se văd lucind pe-arina arămie" (c. XII, v. 1308) autorul versiunii românești a *Eneidei* mobilizează registrul lexical popular și arhaic, optând pentru elementul nominal *sfarmă*⁶ și termenul dialectal încă viu în

κλαῦσε **περιστείλασα** πατήρ θ', οἷ μιν τεκόμεσθα·

οὐδ' ἄλοχος πολύδωρος, ἔχέφρων Πηνελόπεια,

κόκυς' ἐν λεχέεσσιν ἔδν πόσιν, ὡς ἐπέφκει,

ὀφθαλμοὺς καθελοῦσα τὸ γὰρ γέρας ἔστι θανόντων. (Homer, *Odyssey*, 24.290–96 Loeb Classical Library, With an English Translation by A.T. Murray, Revised by George E. Dimock).

⁵ Răvar, răvare, s.n. (Reg.) 1. Băț crestat cu care se frământă la stână urda sau șagul dospit. 2. Oală de lut cu fundul prevăzut cu găurele, folosită în bucătărie la strecuratul legumelor. 3. Ghiveci cu flori. – Et. nec. Cf. r ă v a ș. Sursa: DEX '98.

⁶ Firimitură s. fărâmă, (reg.) fărâmătură, sfărâmă. (A adunat ~ile de pâine de pe masă.) Sursa: Sinonime; fărîmă (fărâm, fărâmăt), vb. – A sparge, a face bucăți. –

graiul din Transilvania, *arină*, ambele provenite din limba latină. Etimoanele elementelor lexicale menționate sunt regăsite în textul genuin: „fulva resplendent fragmina harena” (c. XII, v. 740), așa încât traducătorul obține transferul noțional și, totodată, conservă în tălmăcire cuvântul de origine. Este notabilă aliterația sigmatică “sfărmurile spadei” din primul vers citat în limba română și cea formată din vocala de maximă apertură “a” și consoana vibrantă “r” în cel de-al doilea, “*arina arămie*”, ambele cu rol eufonic.

Remarcabilă reușită traductologică este și echivalarea versului latin “tum geminas vestis auroque ostroque rigentis extulit Aeneas” (c. XI, v. 72-3) prin “Veșminte două-aduce-apoi Enea, / Cu aur greu și purpură asprite” (c. XI, v. 123) Sintagma latinească *vestis rigentis* este echivalată lingvistic prin “Veșminte...asprite”, elementul adjectival regional *asprite*⁷ deținând certe virtuți expresive, fapt confirmat și de plasarea sa în poziția privilegiată a sfârșitului de vers. Importanța fragmentelor selectate nu rezidă doar în reușita tălmăcirii, ci și în trimiterile textuale aflate în versiunile prezentate: *vestes* - veșmintele (“învrăstate”, “împistrite”) reprezintă, în numeroase

Var. (s)făr(i)ma, (s)făr(i)mi. Lat. *ex-formāre, cf. it. sformare „a desfigura”, sformato „diform”. Rezultatul sfărma este normal (pentru o > ă, cf. fără); formele cu î se datorează unei încrucișări cu dărîma, v. aici. În general se explică acest cuvînt prin fărîmă „fragment”, care se consideră identic cu alb. thefîmë (< mr. sîrmă) „fragment”, thefmoň (< mr. sîrmare) „a sparge” și derivat din lat. *farrimen, de la făr „alac” (Pușcariu, Conv. lit., XXXV, 818 și ZRPh., XXVII, 739; Pușcariu 582; Giuglea, Dacor., III, 598; Philippide, II, 712; Rosetti, II, 116), ipoteză dificil de admis din punct de vedere semantic (cf. REW 3202). Diez, Gramm., I, 281, urmat de Körting 3950, Meyer 90 și Scriban, propusese lat. fragmen, care reprezintă de asemenea dificultăți. Alb. pare a proveni din rom. – Cf. înfărma. Der. fărîmă, s.f. (fragment, bucată; firimitură; rest); fărîmăcios (var. (s)făr(i)măcios, (s)făr(i)micios), adj. (care se fărîmă, inconsistent); fărîmat (var. (s)făr(i)mat, (s)făr(i)mit, s.n. (spargere; fărîmare; oboesală, rău, amețală); fărîmător (var. (s)făr(i)mător, (s)făr(i)mitor), adj. (care (s)fărîmă); fărîmătură (var. (s)făr(i)mătură, (s)făr(i)mitură, fir(i)mitură), s.f. (fărîmare; distrugere; spargere, hernie; firimitură; resturi); în ultimele var. pare a fi intervenit o încrucișare cu fir; fărîmița (var. sfăr(i)mița, (s)făr(i)mica, (s)făr(i)miți, fir(i)miți), vb. (a face bucațele, a face firimituri), din dim. fărîmiță. Sursa: DER.

⁷ Apretă vb. a scrobi, (reg.) a aspri, a mânji, (Mold. și Bucov.) a crohmăli. (~ rufele.) Sursa: Sinonime.

locuri din *Eneida*, legătura dintre moarte (element violent) și femeie (element casnic - munca manuală a acesteia): astfel *fert picturatas auri subtemine vestis* (III, 483) – Andromaca îi dăruiește lui Ascaniu, fiul lui Enea, un veșmânt ce fusese brodat cu fir de aur pentru fiul său mort, Astyanax sau *transiit...tunicam molli mater quam neverat auro* (X, 817-818) – Lausus este ucis de Enea care-și împlântă sabia prin veșmântul țesut cu afecțiune de mama tânărului rutil. Și în crâmpeliul prezentat aici, Enea “învește” trupul fără viață al tânărului Palas cu un veșmânt țesut și dăruit de regina cartagineză Dido, motivul morții (violente, de regulă) “împistrindu-se” cu motivul casnic/afectiv.

Verbul denominativ *a fârbui* provine de la forma nominală regională *farbă*⁸. În timpul stăpânirii habsburgice, Bucovina, Banatul și zone din Transilvania au fost colonizate cu populație de limbă germană, iar graiurile românești au preluat o serie întreagă de cuvinte de origine germană, cuvinte care desemnau noi obiecte, procese și fenomene rezultate în urma procesului de modernizare tehnologică, pentru care limba română nu avea, la acel moment, corespondente. Din necesități comune, graiurile românești din zone foarte îndepărtate (cum sunt Bucovina și Banatul), au împrumutat uneori, independent unele de altele, aceleași cuvinte germane, așa cum a fost cazul termenului “farbă” < germ. *Farbe* (“vopsea”). Participiul *fârbsite*, prezent în versul “...sofale / Cu fârbsite cergi...” (c. I, v. 1296) reprezintă traducerea adjectivului latinesc *pictis* (participiu perfect de la verbul *pingo, pingere, pinxi, pictum* – “a picta”, “a broda”, “a vopsi”), constatat în frântura de vers vergilian, “toris iussi discumbere pictis” (c. I, v. 708). Ultimul sens menționat (“a vopsi”), poetic în latină, este transferat în traducere prin elementul regional *fârbsite*, sinonim familiar și mai “colorat” al termenului neutru *vopsite*.

Arcus, formă nominală regăsită în textul “cei nubibus arcus mille iacit varios adverso sole colores” (c.V, v. 88-9) este redat, în

⁸ farbă (fârbe), s.f. – Culoare. Germ. *Farbe*. Trans., sec. XVII; cf. sb., cr. *farba*. Sursa: DER

românește, printr-o metaforă, “Brăul-Cosânzenii”; astfel, autorul traducerii recurge la registrul folcloric pentru a menține tonul autohtonizant al traducerii. În textul “tot așa, în nouri, / În mii de fețe Brăul-Cosânzenii / Lucește-n ale soarelui răsfrângerii.” (c.V, v. 160-2), traducătorul asociază doi termeni aparținând celor două registre interferente, cel regional/poetic și cel folcloric: *nour* – traducerea lui *nubes* - are un efect stilistic deosebit datorită structurii fonetice apropiate de etimonul original și Brăul-Cosânzenii, – traducerea lui *arcus*, alegere remarcabilă prin mobilizarea resurselor expresive ale limbii române.

Având o frecvență mai redusă în textul original, substantivul latin *nimbus,-i* este redat, în românește, cu același cuvânt încărcat de valențe poetice, *nour*. Acest fapt se observă chiar din primul cânt al epopeii, când Eol, stăpânul vânturilor, i se adresează Iunonei: “nimborumque facis tempestatumque potentem.” (c. I, v. 80), traducerea literală fiind “tu mă faci stăpân al norilor și al furtunilor”, dar tălmăcit de autor în românește astfel: “Și tot prin tine / Eu cârmuiesc și vijelii, și nouri” (c. I, v. 149-150). Alegerea se dovedește oportună întrucât termenul *cârmuiesc* (verb care redă sensul expresiei *facis potentem*) face parte din lexicul marinăresc și, alături de termenii climatici *nouri* și *vijelii*, constituie apanajul zeului Eol. Substantivul latin *lucus,-i* conține radicalul *luc- pe care îl aflăm și în forma nominală *lux,-,ucis* (“lumină”); legătura semantică dintre cei doi termeni reiese din înțelesul substantivului *lucus*, cel de “pădurice în care intră lumina”, “crâng”. Cuvântul latin este redat, în traducerea românească, prin *bunget*, așa cum se remarcă în versurile cântului al VII-lea: “ea face să răsune-un / Bunget de nepătruns” (c. VII, v. 20-21), versuri care constituie traducerea fragmentului original, “ubi Solis filia lucos adsiduo resonat cantu” (c. VII, v. 11-2). În acest caz, alegerea traducătorului nu se bazează pe similaritatea semantică căci, așa cum am menționat mai sus, *bunget* desemnează un anume tip de pădure, cea seculară, cu arbori bătrâni. Ori, în această situație, textul latin este clar: fiica Soarelui, Aurora, face să răsune crângurile de cântecul ei, imaginea luminii de dimineață care străbate crângul fiind evidentă.

Fragmentul vergilian “*principio pinguem taedis et robore secto / ingentem struxere pyram*” (c. VI, v. 213-214) evocă un scurt moment din ritualul arhaic de incinerare a mortului . Textul prezintă un chiasm interesant (acuzativ-*pinguem*, ablativ-*taedis*, ablativ-*robore*, acusativ-*ingentem*); în românește “Întâi ridică / Un falnic rug, din loazbe rășinoase și ciompuri de gorun (c. VI, v.388-390). Traducătorul nu păstrează această figură de stil, dar armonizează versul la nivel lexical, întrebuițând două cuvinte aparținând stratului popular, *loazbe* și *ciompuri*, ambii termeni aflându-se pe poziții sintactice identice în versiunea tradusă. Alegând sintagma “ciompuri de gorun”, traducătorul echivalează construcția participială din limba latină *robore secto* (*robor,-oris*, “stejar” și *seco,-are, secui, sectum*, “a tăia”), neregăsită în limba de receptare și articulează o imagine, concomitent familiară și solemnă, a ritualului funerar, prin alăturarea unui termen popular (*ciompuri*) și a unui poetic (*gorun*), ca determinant .

În versiunea tradusă, “Ai lui Apollo telegari în slavă / Suflând pe nări și răspândind lucoare – “ (v. 203-204), prezența formelor gramaticale arhaice conferă versurilor o notă de legendă; printre acestea se numără forma nominală *lucoare* care restituește întocmai conținutul semantic al elementului latin corespunzător (*lucem*), cuvântul de proveniență slavă cu valențe poetice, *telegari*, pentru a tălmăci latinescul *equi*, antepunerea atributului genitival, ca în limba latină, unde însă construcția este normală, deci fără valoare stilistică și, nu în ultimul rând, transpoziția elementului verbal *efflant*, în urma căreia, două gerunzii consecutive concură la alcătuirea imaginii auditive (am în vedere eficiența expresivă a grupului -î- nazal și consoană, rezultând într-un acord minor). Originalul vergilian este “*Solis equi lucemque elatis naribus efflant*” (c.XII, v. 115).

Termenii vechi românești, cuvintele populare sau cele regionale au constituit rodnicul material din care traducătorul a intenționat și, în bună măsură, a reușit să înstăpânească “duhul arhaic” al operei vergiliene.

Bibliografie

- Boldureanu, Ioan Viorel, *Credințe și practici magice. Eseu despre orizontul mental tradițional I*, Timișoara, Brumar, 2001.
- Idem, *Universul legendei. Eseu despre orizontul mental tradițional II*, Timișoara, Editura Universității de Vest, 2003.
- Cartford, John C., *A Linguistic Theory of Translation: An Essay on Applied Linguistics*: Oxford University Press, London, 1965.
- Kohn, Ioan, *Virtuțile compensatorii ale limbii române în traducere*, Editura Facla, Timișoara, 1983.
- Lungu Badea, Georgiana, *Mic dicționar de termeni utilizați în teoria și didactica traducerii*, Editura Universității de Vest, Timișoara, 2008.
- Papadima, Ovidiu, *O viziune românească a lumii*, Studiu de folclor, Colecția “Convorbiri literare”, București, 1941.
- Schleiermacher, F., D., E., *Hermeneutica*. Traducere, note și studiu introductiv de Nicolae Râmbu, Iași, Polirom, 2001.
- Tohăneanu, G. I., *Antologie vergiliană cu comentarii*, Timișoara, Tipografia Universității din Timișoara, 1986.
- Idem, *Cuvinte românești*, Timișoara, Editura Facla, 1986
- Idem, “*Viața lumii*” *cuvintelor / vechi și nou din latină*, Timișoara, Editura Augusta, 1998.
- Vergilius Maro, Publius, *Eneida*. Prefață și traducere de G.I. Tohăneanu, note și comentarii de Ioan Leric, Timișoara, Editura Antib, 1994.
- Virgil, *Eclogues, Georgics, Aeneid 1-6*, Translated by H. R. Fairclough Revised by G. P. Goold, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England, 1999.
- Wilss, Wolfram, *Knowledge and skills in Translator Behavior*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 1996.

REVALUATION OF THE ROMANIAN FOLKLORE IN TRANSLATION

(Abstract)

Keywords: translation, myth, vocabulary

Professor Tohăneanu managed to reconstruct the "atmosphere" of the original Virgilian work, first of all, by an ingenious lexical approach. Folklore and Popular Thought not only preserves but also reevaluates the archaic essence of the myth, so that the high diversity lexical repertoire includes either archaic or regional Romanian words, through which the epic tone is restored. The conclusion of this analysis proclaims the success of the translator in his attempt to “domesticate”, “to bring home” the genuine work, namely *Aeneid*.